

ACTA

DER

PROVINCIALE EN PARTICULIERE SYNODEN,

GEHOUDEN IN DE NOORDELIJKE NEDERLANDEN

GEDURENDE DE JAREN 1572—1620,

VERZAMELD EN UITGEGEVEN DOOR

D^R. J. REITSMA EN D^R. S. D. VAN VEEN.

ACHTSTE DEEL:

DRENTE 1598—1620.

TE GRONINGEN BIJ J. B. WOLTERS, 1899.

VOORBERICHT.

Volgens de kerkelijke verdeeling, opgemaakt door de nationale synoden van Dordrecht in 1578 en van Middelburg in 1581, zou Drente als classis onder het synodaal ressort van Overijsel worden gebracht. Doch de staatkundige gebeurtenissen hebben in den noordoosthoek van Nederland toen zulk een beloop genomen, dat er ten aanzien van Drente heel andere maatregelen getroffen werden. Een aanhechting bij Groningen en Ommelanden kwam daaruit van lieverlede meer op den voorgrond.

Reeds hebben wij in ons voorbericht van het vorige deel het een en ander medegedeeld over het plan, dat bij de toongevende machten bestond om het landschap kerkelijk met de provincie Stad en Lande te vereenigen. Wij zijn nu verplicht dit punt nog eenigszins nauwkeuriger te behandelen. Drente toch is lang beschouwd en behandeld als een aanhangsel van de gewesten der Unie, al bestond er ook al spoedig na de Reductie het streven om een hooger en althans meer zelfstandigen rang onder de Vereenigde Provinciën te verkrijgen. Eveneens heeft het ook eenigen tijd geduurd, voordat het uitgemaakt was, welke kerkelijke positie het landschap zou innemen. De regeling van het eene staat met die van het andere in vele opzichten in nauw verband.

Graaf Willem Lodewijk, die door de Staten Generaal met uitgebreide volmacht tot bestuurder van Drente was aangesteld, was daardoor de man, die op het gebied van de kerk de wet kon stellen en dit ook, althans in dezen aanvangstijd, met autoriteit maar tevens met welwillende bedoeling gedaan heeft. Na de reductie was de meest gangbare meening, dat de kerk van het toen bij de Unie aangehechte landschap zou staan onder de geestelijke zorg van de Groninger synode. Over de wijze waarop en den vorm waarin die kerkelijke autoriteit zou worden uitgeoefend, bestond nog geen bepaalde meening. Toch ging de synode van Stad en

Lande haar bevoegdheid volstrekt niet te buiten, toen zij tot Z. Genade het verzoek richtte om in Drente de papistische dienst af te schaffen, de priesters te ontslaan en hervormde predikanten aan te stellen, zie acta van 4 April 1597 in deel VII, p. 19, art. 57. Een opdracht geheel in den geest van den graaf-stadhouder. Zoo werd blijkbaar dit gansche gewest beschouwd en aanvankelijk ook behandeld niet als een synodaal ressort, maar als een onderdeel, als classis. Bovendien lag dat wel eenigszins in den aard der zaak, want genoegzaam personeel om een zelfstandig kerkelijk geheel te vormen was er bij dit begin niet aanwezig. Bij de meeste kerspelen waren de priesters toen nog in functie, en slechts in zeven gemeenten kon met de hervormde eeredienst een begin worden gemaakt door het beroep en de aanstelling van een leeraar. Op de eerste kerkvergadering te Rolde in Augustus 1598 waren onder de acht aanwezige leden maar twee of drie in Drente gevestigde predikers. Misschien waren er niet meer. Onder zulke omstandigheden moest de gedachte aan het vormen van een synodaal ressort nog in 't verre verschiet liggen en kon er slechts sprake zijn van een begin op meer nederige en beperkte schaal. Doch de afschaffing van de roomsche kerk en eeredienst werd krachtig doorgezet, de priesters raakten buiten functie, en van lieverlede werden toen de gemeenten met de hervormde leer verzorgd. Den 11 September 1600 kon te Anloo onder leiding van Groninger predikanten de tweede kerkvergadering worden belegd. En daarop volgden tot Juni 1601 vier onderlinge samenkomsten van de „classis Drente” met een toenemend getal gevestigde leeraren. In deze vergaderingen openbaarde zich reeds duidelijk een neiging om de kerk van het gewest tot een meer zelfstandige positie te verheffen. Dat streven lag ten grondslag aan den hevigen twist met ds. Philaeus van Meppel, die tot zijn ontslag en heengaan leidde, en ook aan het besluit om Drente in twee classes, Ooster- en Westerkwartier, te verdeelen, die behalve hun gewone vergaderingen ook eenmaal 's jaars classis generalis te Beilen zouden houden. Met deze indeeling kwam men op weg tot de gebruikelijke synodale inrichting, doch voordat het zoover was, moest er nog veel gebeuren. Want de stadhouder behield zijn gezag, en in Groningen werd de kerk van Drente niet voor veel meer dan een gewone classis aangezien. Nadat er in September een nauwkeurig en duchtig onderzoek naar den staat der gemeenten en de qualiteit der predikanten was voorafgegaan, kwam de kerkregeling voor goed tot stand op de kerkvergadering in het Asser klooster, November 1602, onder leiding van den bekwamen Menso

Alting, predikant te Emden en raadsman van den stadhouder. Toen werd het gewest in drie classes verdeeld: Meppel, Rolde, Emmen. Deze classes, die ook eenmaal 's jaars tot een classis generalis zouden samenkomen, werden op advies van Z. Genade gevoegd „tho dem synodum der stadt Gronningen und Umblanden”. Doch de landsdag, niet van heeler harte daarmede ingenomen, besloot dat deze bepaling aanvankelijk slechts voor twee jaren zou gelden, zonder verbindtenis voor 't vervolg. Zoo hebben in deze drie jaren afgevaardigde predikanten uit de Drentsche classes wel Groninger synoden bijgewoond, zie bl. 59 en ook deel VII, 41, 57, 83. Die van 1604, door den predikant Campius van Meppel gepresideerd, voerde zelfs den titel: „synodus provincialis der stadt Gröningen, Omlanden unde Drenthe”. Doch daarna bleven de Drenten weg, want de landsdag was steeds tegen deze regeling. Hoewel in de volgende jaren nog kerkelijke zaken van het landschap op het Groninger agendum voorkwamen, zie bijv. VII, 130, en ook zelfs aangedrongen werd om de verbindtenis in stand te houden, werd het gewest meer aan zichzelf overgelaten. Niettemin is het onjuist, wat Magnin, Overzicht der kerkel. gesch. van Drenthe, p. 224 beweert: „Sedert dezen tijd hield alle verbinding met — en ondergeschiktheid aan — de Groningsche Synode op, en werd het Kerkbestuur in zijnen geheelen omvang, zuiver Drentsch”. Doch er woelde onder de predikanten en in de gemeenten een voortdurende ontevredenheid over de ondergeschikte en halfslachtige positie van hun gewest, alsmede over de bemoeiing van Groningen. In 1608 openbaarde die toenemende ergernis over vreemde superioriteit zich in een protest wegens sommige maatregelen ten gevolge van een op hooger last in het voorjaar ingesteld en zeker zeer noodig onderzoek naar den kerkstaat van het geheele gewest. Die enquête was door drost en Gedeputeerden onder leiding van ds. Acronius van Groningen geschied. De daarover door een aantal predikanten uitgesprokene afkeuring is op hoogen toon onderdrukt en de ontevredenen werden tot zwijgen gebracht, zie bl. 113 en 128. Toch kwam er eenig uitzicht, dat aan Drente ook op het gebied van de kerk meer zelfstandigheid zou worden gegund. Evenwel werden de algemeene kerkvergaderingen nog geregeld door een predikant van Groningen (Johannes Acronius, en sedert 1612 Cornelius Hillenius) als commissaris van graaf Willem Lodewijk bijgewoond, gecontroleerd en eigenlijk geleid: onder dit toezicht werd regelmatig in September de classis generaal opgeroepen om in het klooster Assen synode te houden. Zelfs werd nu en dan de hoogere titel van „synode” aan deze samenkomsten gegeven. Tot aan

1616 was haar samenstelling echter nog op classikalen voet, ook inzoover dat alle predikanten van het gewest haar moesten bijwonen. Doch na dat jaar werd besloten (zie bl. 217), dat niet allen behoeften te verschijnen, maar dat elke classis vijf predikanten naar die jaarlijksche vergadering zou afvaardigen. Dit gaf aan de classis generalis meer een synodaal karakter. En na 1619 werd geen Groninger predikant meer ter synode naar Assen gezonden om den stadhouder te vertegenwoordigen. Zelfs niet in de Drentsche synode, die in Juni 1622 naar de stad Groningen opgeroepen was, omdat men zich toen, na het hervatten van het oorlogsbedrijf, bevreesd maakte voor een inval van den vijand en onveiligheid in Drente.

Zoo lag dus in de nederig en klein beginnende classis Drente de kiem van een gewestelijke synode, die zich al spoedig vertoonde in den inferieuren vorm van een classis generalis. Doch reeds de vergaderingen van de „classis Drente” waren algemeene, omdat daar de predikanten van gemeenten uit alle deelen van het landschap opkwamen. Strikt classikaal zijn slechts de vergaderingen van de classis Westerkwartier te Beilen en Ruinen, in September 1601 en Februari 1602.

Dit korte historische overzicht dient ter verklaring, waarom wij geen schifting hebben gehouden, maar al die kerkelijke samenkomsten van den beginne af, al heetten zij classikaal, in onze uitgave moesten opnemen. In de inhoudsopgave hebben wij aan de Drentsche kerkvergaderingen den titel gegeven, dien ze in het opschrift der acta zelf dragen, zoodat men daarin zal kunnen volgen de drie stadien: classis Drente, classis generalis Drentina, synodus Drentina.

De bewerking van dit laatste deel werd zeer vereenvoudigd, doordat wij slechts met één manuscript te doen hadden, en wel met de echte oorspronkelijke acta. Wij behoeften dus geen onderzoek naar andere codices of afschriften in te stellen. Wel is de stijl hier en daar verward en slecht, ook waren enkele schrijvers wel eens wat slordig, maar 't is de vraag, of een latere afschrijver, die toch ook dezen codex gevolgd zou hebben, ons met zijn verbeteringen wel van dienst had kunnen zijn.

Het folio handschrift is het eigendom van het rijksarchief in Drente te Assen, goed onderhouden, in hoornen band. Op het schutblad staat als opschrift: „Liber classicalis in Drente”. Dit deel, het eerste eener reeks van vier, bevat 224 genummerde bladen, waarvan wij 198 in onze editie hebben opgenomen, derhalve bijna den geheelen inhoud. Dan volgen

alleen nog de „acta synodi der landtschap Drenthe gehouden binnen Groningen den 18 Junij 1622”, geëindigd 22 Juni, en een aantal extracten uit het resolutieboek van drost en Gedeputeerden, betreffende procedures tegen Joh. Hoisingius, Henr. van Holle, Joh. Wirichius in de tweede helft van dat jaar. — Deze codex vertoont in schrift en andere eigenaardigheden de duidelijke blijken, dat het boek van den beginne af aangelegd was en bestemd om er het verhandelde op de kerkvergaderingen van het landschap in te schrijven. Op het tweede schutblad, later als folio 1 genummerd, in de daar aangelegde doch niet voortgezette tabel heeft reeds de schoolmeester van Vledder zich zelf ingeschreven. Op fol. 23, zie bl. 29, komen ook al eenige eigenhandige naamteekeningen voor onder een uitspraak van de classis Westerkwartier, 8 September 1601. Eveneens bl. 33. En met de vergadering van November 1602, zie bl. 51, begint de gewoonte, dat alle aanwezige leden hun naam onder de acta plaatsten. Het is derhalve een origineel en tevens een volledig stel synodale handelingen, waarmede wij dit laatste deel onzer uitgave kunnen besluiten.

Hiermede is de taak, die wij ondernomen hebben, afgelopen. Bij het onderzoek der kerkelijke geschiedenis van het nagenoeg veertigjarig tijdvak, dat aan de groote nationale synode voorafging, kwam telkens de gedachte op, hoe noodig het was, dat daarbij de officieele documenten konden worden geraadpleegd, die de kerkelijke bestuurshandelingen behelzen en daardoor meer zekerheid geven omtrent kerkelijke toestanden, personen en zaken in alle deelen des lands. Die bronnen voor juistere kennis waren aanwezig, zelfs bijna volledig nog, maar verstrooid, soms moeilijk bijeen te krijgen en in allen gevallen niet voor iedereen te bereiken en te gebruiken. Ruim acht jaren geleden, toen door genoegzame intekening de uitvoerbaarheid van het plan verzekerd was, togen wij aan het werk. Van den beginne af was het ons streven deze uitgave vlot en geregeld af te leveren zonder langdurig en onnoodig oponthoud. Wij waren van meening, dat bekwame spoed de beste dank zou zijn voor de belangstelling en aanmoediging, die wij van zoo menige zijde hebben ondervonden: het is beter aan eigen aandrang gehoor te geven, dan om van buiten af, zij het ook met welwillende en bescheidene aansporing, aan voortvaren te worden herinnerd. Al kostte dit natuurlijk eenige inspanning, het is ons toch met rustige volharding gelukt achtmaal van jaar tot jaar een deel te kunnen geven en zoo onze uitgave zonder

eenige stagnatie te laten afloopen. Daaronder beleefden wij de voldoening, dat onze provinciale acta reeds dadelijk en achtereenvolgens door velen bij kerkhistorische studien werden geraadpleegd. Dit was ons een welkom bewijs, dat wij geen bibliotheekvulsel leverden, maar een werk, dat dienst kan doen bij het onderzoek naar een zeer gewichtig tijdperk in de geschiedenis onzer Hervormde kerk. En nu ze dan eindelijk allen in druk verschenen zijn, ligt de weg voor verdere bestudeering open en gebaad.

Ons werk staat in zekeren zin op zich zelf. Doch aan de eene zijde is het ook een vervolg en uitbreiding van de uitgave der acta van de groote Nederlandsche synoden der zestiende eeuw, door dr. F. L. Rutgers in 1886 bezorgd. En aan de andere zijde wordt het aangevuld door het werk van de Commission de l'histoire des Eglises wallonnes, die in 1896 het eerste deel van het Livre Synodal heeft laten drukken, dat de acten der waalsche synoden van 1563 tot 1685 bevat. Deze beide werken zijn verbeterde uitgaven van hetgeen reeds door C. Hooijer in zijn Oude Kerkenordeningen en door N. C. Kist in zijn Livre Synodal (Arch. voor Kerk. Gesch. XX) was gegeven.

Zoo bestaat er nu over dat oudste tijdperk van de vestiging der Hervormde kerk een reeks van officieele bronnen. Zij is nagenoeg volledig. Want dat nog te eeniger tijd synodale handelingen, die in onze verzameling ontbreken en als verloren opgegeven staan, teruggevonden zouden worden, rekenen wij na het door ons ingestelde, zeer uitgestrekte onderzoek bijna niet waarschijnlijk. Een „nalezing” zou ons zeker wel aange naam zijn geweest, doch zij blijft vooralsnog afwezig. Alleen de officieele tekst van de geschrevene acta der groote nationale synode te Dordrecht, een keurig handschrift in het oud-synodaal archief te 's Gravenhage, verdiende wel een uitgave, omdat deze ongedrukte handelingen nog veel bevatten, wat toenmaals voor de openbaarmaking minder geschikt werd geacht. Ook zou er een onderzoek kunnen worden gedaan naar acta van de synoden der Nederlandsche kerk in de Vlaamsche landen. Voorts zijn ook de oudste acta der classes meest allen verloren geraakt. Doch enkele daarvan zijn hier en daar nog in wezen, en juist die enkele hebben des te meer historisch belang, omdat zij behooren tot de bronnen uit een tijd, waarvan zoovele sporen zijn uitgewischt en verbleekt. Deze te verzamelen en uit te geven zou een aanvulling, een nawerk zijn, dat inderdaad waarde heeft.

Zal ons werk worden voortgezet? Deze vraag is wel eens bij ons op-

gerezen, maar zij is moeilijk te beantwoorden, zoodat wij vooreerst niet anders kunnen zeggen dan: wij hebben het onze gedaan en een voorbeeld gegeven. Maar ondersteld dat het nog eenmaal daartoe mocht komen, dan heeft in zoodanig geval de toekomstige bewerker dit voordeel boven ons, dat er niet meer naar de codices gezocht behoeft te worden: ze staan daar, die stevige folioboeken in lange reeksen, volledig, goed bewaard, ook steeds beter geschreven, deel voor deel, tot aan het begin dezer eeuw. En verder, vergelijking van codices is bijna niet meer noodig, want van 1621 af zijn het doorgaans de oorspronkelijke officieele acta, die bewaard bleven. Ook nog dit. Bij zoodanige uitgave zal het blijken, dat al heel spoedig een letterlijke opname van den volledigen tekst overbodig is. Men krijgt eenige jaren verder reeds met handelingen te doen, waarbij een zaakrijk en zorgvuldig bewerkt regest voldoende is voor vele officieele, telkens terugkerende punten van het synodale agendum. Het spreekt van zelf, dat dit extraheeren met oordeel moet geschieden en niet toegepast op het geheel, omdat er gedurig artikelen, resoluties, quaesties zullen voorkomen, die in vollen omvang de uitgave ad literam eischen.

Verder meenen wij ook nog deze opmerking verschuldigd te zijn. Door onze nasporingen hebben wij kennis gemaakt met een groot aantal kerkelijke archieven, verspreid over 't geheele land. Bereidwillig werden de lang geslotene deuren van kasten, waarin de oude boeken en stukken van classes en provincies lagen opgestapeld, voor ons ontsloten. Wij wenschen geen aanmerkingen te maken, maar een opmerking over die bewaarplaatsen in 't algemeen mogen wij toch niet terughouden. Door brand zijn belangrijke verzamelingen vernield, door vocht en ongeschikte berging eenige bedorven, door uitleenen zonder controle enkele boeken van waarde verloren geraakt. Nu wij den tekst van de oudste acta door onze editie hebben gered, bestaat voor deze althans geen urgent gevaar: dat onherstelbare is voorkomen. Maar wat wij gaven omvat slechts een gedeelte, wel een zeer belangrijk, maar klein gedeelte. Daarom meenen wij den ernstigen raad te moeten geven, dat naar een betere, zekere en ook meer toegankelijke bewaarplaats voor die kostbare kerkelijke documenten worde omgezien, nu het nog tijd is. Men zou ze in bruikleen kunnen deponeren op het rijksarchief in de hoofdsteden van elke provincie, maar de beste lokaliteit, die daarvoor gemakkelijk in goede orde te brengen is, zou zijn een archiefkamer in het gebouw van de Algemeene Synode in den Haag. Wanneer daarheen eens alles werd overgebracht, vooreerst wat de pro-

vinciale kerkbesturen onder zich hebben, en wel alle documenten en geschriften tot 1816, en dan later als deze voorraad behoorlijk geordend was, ook van de classes, eveneens tot aan dat keerpunt, waar de nieuwere geschiedenis van onze kerk een aanvang neemt, dan zou dat een groote, zelfs zeer noodzakelijke verbetering zijn. In de volgepropte archiefkasten kon dan tevens een opruiming worden gehouden, die meestal welkom zou zijn, omdat daardoor ook beter berging werd verkregen voor de inmiddels sterk aanwassende verzameling van het heden. Het bijeenbrengen van al die verspreide collecties in één archief zou tot noodzakelijk gevolg hebben een inventarisatie, die nog altoos tot de pia vota behoort, en waaraan toch zoo groote behoefte is. De historicus zou vele verstrooide bouwstoffen voor zijn onderzoek dan bijeenvinden in één welingericht verblijf. Aan het in orde brengen en beschrijven van zulk een archief zijn moeite en eenige kosten verbonden, doch slechts tijdelijk, omdat het een afgeslotene verzameling is. En dat geld zou nuttig besteed zijn, omdat het archiefwezen juist in de laatste jaren zulk een grondige hervorming heeft ondergaan, dat men zich vooraf verzekerd kan houden, dat hier op dit betrekkelijk overzienbare terrein iets tot stand zal worden gebracht, dat geheel aan de eischen van een goede methode beantwoordt. Doch vooreerst blijft de hoofdzaak: voor de historische documenten van onze kerk op waardige wijze te waken en beter zorg daaraan te besteden, dan tot dusver is geschied. Dat dit niet het geval is en dat er schade geleden kan worden, heeft persoonlijke ervaring ons geleerd, en daarom durven wij met vrijmoedigheid en „zeitgemässig” dezen dringenden wensch uitspreken. Mocht het resultaat van onzen arbeid ook zijn de oogen voor het groote belang van zulk een volledig bijeenbrengen onzer werkelijk veelbeteekenende historische documenten te hebben geopend, wij zouden het begroeten als een kostelijke belooning voor onze bemoeiingen, en inzonderheid als een maatregel, die in hooge mate bevorderlijk is voor de studie van het belangwekkende verleden van onze Hervormde kerk in dat lange, thans afgeslotene tijdvak van haar bestaan.

Ten slotte betuigen wij nog eens onzen hartelijken dank aan allen, die op eenigerlei wijze ons bij dezen arbeid hebben gesteund.

Groningen, }
 Utrecht, } Juni 1899.

J. REITSMA.

S. D. VAN VEEN.